

Chapter - 12

૨૪૧

ખં ૩ ૩.

પ્ર ૬ ૨ ૭ : ૧૨ :

—: મ જ ન થી " શ બ ઠ " :—

" શ બ વાણી એક સમયનો શબ "

—શુધાંશુ.

સાહિત્યકાર શબ્દનો તોડાગર છે. શબ્દને એ શોધ છે. એક શબ્દ બધે જન્મ્યા-માવિરોને પેઢે પાર વચ્ચો છે. એ સમયે જીવનની સાધનાને બંધે પણ સાધતો નથી. માણી શબ્દનું શોધન એ સાહિત્યકારનો પ્રમુખ ધર્મ છે. યશિવ્યકિતનો વિરલિપ્ત થઈને ની મનુ-ભવાઈ છે શબ્દથી જ. માવા શબ્દની સાધના એ પ્રથમ કવિધર્મ છે. સાહિત્યનો મહારસોડ શબ્દથી પામી શકાય છે. એ શબ્દ જીવનની સાધે નથી જકાતો એ સાહિત્ય સાધે તો કવય તંથી લિપ્ત થઈ શકે ? માય શબ્દ એ જીવનભૂમિનો સંવિવાસી છે, વર્ત્તાવરોની પેઢે પાર શબ્દનાં પરિવાણો છે એ જીવા માટે માતરશ્લેષિ જોડે. શબ્દ તો વિરહુજનની સતાર છે, એને સાધનાની સ્પર્શાનુભવી છેડીને ચેષા મનુભૂતિ માવાની છે. કવિ મામ શબ્દસતારનો બાજેયો છે. મલક્યને લક્ષ્ય કરનાર ને એવા મલક્યનું માન કરનાર શબ્દ એ સજનશુષ્કિર્ષા "શબ્દ" હરીકે જોળ્યાય છે. સજનિકો તો માને છે કે વાણીનો પાર શબ્દનેવાથી પામી શકાય. માણી જ કાવિદાહે રહુવંસને પ્રારથે જગતની પિવરો પાર્વતીપરમેશ્વરને વાજર્થોની ઉપમા માણી છે.

૧. શબ્દ અને વાણીનો એ સાચાઈ માપણે સામાન્ય માપાર્થો - સમજીએ છીએ એ બહો ઉદ્દિષ્ટ નથી. સજનમાપાર્થો તો શબ્દનો થર્વ " હિંમ્મ શાવ " એવો માપ છે. બલ્લન નિરંજન સ્વરૂપ માય તો સામાન્ય વાણીથી પર છે. પરંતુ સજન વાણી એ સ્વરૂપને લગ્ન અને સાકાર કરે છે, માય એ શબ્દ માત્મરૂપના રહસ્યને છૂંદે છે એ સજનવાણીનો "શબ્દ" છે. —દેશબળ પરમાર, 'સામાન્ય', પ્રસ્તાવના

વાચામેવ પ્રસાદેન લોકચોગ્રા પ્રવર્તતે ॥
 દ્વિમન્ધંતમઃ કૃત્સ્નઃ જાયતે મુવનત્રયમ્ ।
 યદિ શબ્દાલયં જ્યોતિશસંસારાન્મ દીપ્યતે ॥
 રહિત્ત્વ કાવ્યાદર્શી

સપ્તઞ્ચોદિ વિના મા જગત મંદકારમય બની જાય મેહું કહેવાની
 પાછા સૂઝ ને સૂઝ્ય જગતની ચેતનાને જ્યોતિર્મય કરનાર સપ્ત જ છે
 મેહું રહન્ય રહું છે.

કવિમનીપીયોથે સપ્તની રહિત્ત્વો અપારમહિમા બાધો છે. ૨
 મેય ભવનકર્તાઓને પણ વાણીની મારાધ પ્રકટ કરીને સપ્તનો મહિમા
 દર્શાવ્યો છે.

સંસ્કૃત પંડિતોને સપ્તમાં ગર્વ, ભાવ, રજ, દ્વનિ ભ્યંજન પ્રમાણે
 કાવ્યની વ્યાખ્યાઓ કરી છે. મલંકારોની સમૃદ્ધિનું વિપુલ દર્શન
 પણ સપ્તની વિશિષ્ટ પદરચનામાંથી વારવ્યું છે.

પ્રભુસંમિત શ્રુતિવાક્યો, મિતસંમિત ઈલિહાસાદિ પુરાણો, અને
 કાન્તાર્થમિત કાવ્યો મેય પણ પ્રકારની રચનાઓ માર્તંકારિત્રીએ
 ગણાવી. ભવનની સપ્ત પ્રભુસંમિત ને કાન્તાર્થમિત છે. શાસ્ત્રોમાં જે
 વિધિવિધેયો ને માહાત્મો સમાવ્ય-વ્યક્તિને છે, એવી વાણી વાચ -
 સંપ્રદાય ને નિર્મુક્તોપાસક સંપ્રદાયની ભવનમાં પણ છે. પણ મેમાં સાથે
 સાથે કાન્તાર્થમિત દ્વનિનું સૌંદર્ય પણ છે. મેટલે ઉપદેશપ્રધાન ને સાથે
 સૌંદર્યની મીઠાણીવાળાં ભવનોનો માવો કોઈ પ્રકાર પાડી સકાય.

"મા કાવામા રતન મયુગ્મ, વસ્તુ બરેલ માટે વડ વીલે,
 ખોડમ્ ભવદ કા કરી લે હુવરા, મેરામ સવસુરુ માટે
 બોલે"

- રવિરાય

ભવનબર હુજારી કરવાનો છે ને મેમાં સપ્તને પામવાનો છે પણ મે
 સપ્ત સોહમરૂપી છે. સોહમનો ગર્વ હું ને હું મે વાળે સલિન્ન છીએ મેવો છે.
 કેવનમાં મેલેદની સ્થાપના પ્રિયુષક સોહમ્ સપ્ત છે.

૨. શબ્દ દ્રશ્યદિઃ કાવે પરિણત પ્રજ્ઞસ્ય વાળીદ્રિશમ્
 ઉત્તરસત્તચરિત

વેદોને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનું હુંદર રૂપ મળ્યું છે. ભજનોમાં
૫૯ તત્ત્વજ્ઞાનને કાવ્યનું રૂપ અપાયું છે. ભજન સાહિત્યમાં જીવનની અનુભૂતિને
સંસારની ભટ્ટીમાં પકાવી છે ને એટલે ભજનનો શબ્દમાં વાસ્તવનો રણકો
સંભળાય છે. સાચા ભજનના શબ્દને જીવનની અનુભૂતિનો સ્પર્શ છે. આથી જ
ભજનનો શબ્દ સંવેદનની મૂર્તિ બની ગયો છે. " અજર ખ્યાલા કોઈ સંત
પાવે " - રવિશાહેબ કહે છે એમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અમર રસને જીવનમાં
પ્રમાણવાની વાત કરી છે. પછી સંત શબ્દ શોધવા જાય એ કેમ બને ?
શબ્દ ક્વચં અનુભૂતિના રસમાં જામી જાય છે.

એમ કોઈવાર બને કદાચ કે અનુભૂતિને વ્યક્ત કરતો ચોગ્ય શબ્દ
ભજનકર્તાને ન સાંપડ્યો હોય, ક્યારેક અનુભૂતિ શબ્દસ્થ થતાં ચોગ્ય
શબ્દના અભાવે ફિક્કી લાગે. છતાં જીવંત અનુભૂતિનો સ્પર્શ નબળા શબ્દ
ને પણ એક વિચિત્ર બળ અર્પી જાય છે, જેથી કવિનું કથયિત વ્યક્ત
આપણું હૃદય પામી જાય છે.

ભજનમાં સાદો શબ્દ, સાદી અલંકાર-રીતિ કે કસબની કયાશ
હોય તો પણ સાચા હૃદયભાવથી પરિસ્પૃષ્ટ હોવાથી ભજન વાંચનારને
સ્પર્શી રહે છે.

" રામના ભજન વિનારે, પાર ન પડીયે પ્રભુના સમરણ વિના..
બોલી બોલીમાં બહો ફેર છે, માઈ ફેર છે, - - -
શુભરે સંપદમાં તું તો હું કરે લોભાણો રે, રામના ભજનનું તારે
વેર છે.

સાધુ થયા ત્યારે હું રે થયું રે, ખ્યાલા ખ્યાલામાં બહો ફેર છે,
રે માઈ ફેર છે.

હીપમાં ઉપજે એવાં સાચાં મોતીડાં, મોતીડે મોતીડે બહો
ફેર છે, .. રામના..."

- રવિ શાહેબ

રવિશાહેબ શબ્દ, ભાષા ને વાક્યમાં હૃદયની સાચા રણકાથી
રામનાં ભજન આપણું કહે છે. સાચાં ને બોટાં "મોતી", બોલી-
ભજન બને "ખ્યાલા" પારખી શકાય હૃદયથી. આ વસ્તુ એક સાદો

ભજનિક પણ સમજે છે. કાવ્યમીમાસકોની વ્યંજના હુધ્ધિનો વ્યાપાર છે, ભજનિકનો "સખદ (સખદ રહસ્ય) હૃદયનો વ્યાપાર છે। ભજનિકને તો " હરિ રસ મીઠી રે રસ રમ થઈ રહ્યો રે." એવો અનુભવ ભજનની વાણી કરાવવાને સમર્થ છે.

કોઈ ભજનિકને પૂછીએ કે એમને ભજનના બધા સ્વરૂપો સમજાય છે ? તો એ સત્ત્વર કહેશે કે બધાજ સ્વરૂપો મારે તો એકજ, પ્રભુનો છે.

સમગ્ર વિશ્વ, એના સર્વ સ્વરૂપોને સત્ત્વો બધા પ્રભુથી અનુપ્રાપ્તિ છે એમ જ્ઞાન અનુભવથી એ કેટલી અપરંપાર પ્રભુપ્રધાની થોતક હકીકત છે। અણુ - પિંડમંદળો પ્રભુ વિલસે છે , તો એના જૂનવાં રૂપમાં સ્વદ પણ સમાઈ જાય છે. ભજનના સર્વ સ્વદ, બાવ, રસ, ધ્વનિ પ્રભુમય માણસને તો પ્રભુની અનુભૂતિના થોતક લાગે છે ।

શાસ્ત્રોમાં, વેદાંતગ્રંથોમાં સ્વદને પરમબ્રહ્મ કે બ્રહ્મ કહ્યો છે. અને પ્રભુ એ સ્વદની પાર હૂંપાએલો છે એમ જણાવ્યું છે.

" ત્યાંજોઈ ત્યાં હરિ ભરપૂર. અણુ ઉર્તા રવિદાસ નિરંતર ગાય" સ્વદ શુરસ્વરૂપ છે.

" જ્યારે સ્વદ કિયો શુરુ સમરણ, મિટ ગયે સકલ વિકાર."

" જ્યોત ન લાગી શો તન જાણે શુરુ સ્વદની બાત,

રોમ રોમ રંગ હોઈ રહ્યો રે, રંરંકારકી સાથ

સ્વદમે સુરતી રે મણી જ્યું નાગે મિલે.....

જ્ઞાની તો લેને કહીએ રે...

પોથી પઠ પઠ પંકિત ભૂલે જેને નહીં કુંઈ સાર

ચાર વેદ હું નહીં પાવે, જટ દર્શનકે પાર..

અપાર દેવ ન્યારો રે કોઈ સંત વિરલા લહે જ્ઞાની તો."

- નિર્મળ.

આમ સ્વદને વેદ - ઉપનિષદોની વાણીથી પર કહ્યો છે. આવા સ્વદશુદ્ધને " આદિ - અનાદિ નામ શુરુનું નિરખી લ્યો નિર્ધાર" કહી શકો છો.

ભજનની દુનિયામાં શબ્દનો મહિમા ચપાર છે. રામ નામનો શબ્દ તો શુરુ ખાલામાં પિલાવે દે છે.

" રામ નામ ખાલા રે પિલાવે કોઈ શુદ્ધ સહી,
સચરાચર બાપી રે દેખીતો કાંઈ ખાલી નહીં. ટેક
પિયા પિયાલા ભયામલવાલા રોમ રોમ પ્રકાશ,
મોઢ મોઢ હોઈ ધ્યાન ધરત છે, સંત પુરુષકી પાસ,
માનંદ સયો મનમાં રે, દુર્મતી દૂર ગઈ.
જો કોઈ મિલે શબ્દ કે લેહુ તો પણે નિરધાર,
નિરાકારની શુણ જવિનાશી, ગલકલ જોત ચપાર
ચપાર દેશ નવારા રે, નામ બિન કહું નહીં-રામનામ".

શબ્દની બ્યોતિ નિરાકાર છે, મનમાં જે માનંદસ્વરૂપે પ્રકટી છે.
શબ્દનો શુણ જવિનાશી છે. બ્રહ્મનું રહસ્ય પાચી સકાય તો શબ્દનો લેદ
ઉકેલી સકાય. ખાલો શબ્દ સચરાચરમાં બાપ્ય છે. લેદ જેમ સ્વયંભૂ છે
તેમ શબ્દ પણ સ્વયંભૂ છે :

" માર લેદ બ્રહ્મણે નિખેજ્યા, તીન હું ન પાયા પાર,
ઉનલે જયાદા કોન પહેલા નીકલ પડે જગ બહાર,
ચકલ ગતિ લેની રે, નિર્મળદાસે કહી." - નિર્મળ.

ખા શબ્દ કયાંથી આવ્યો ?

" સંતો લાઈ ઉન ધરકી કોઈ જગર મગાવે, કહો શબ્દ
કયાંસે આવ્યા

સંતો લાઈ બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ જ નોતા, આદ નાહોલી
માય,

બલક પુસ્તે હું જી બહા નહોલી, કહો છ કયાં સે આવ્યા,
કહે કબીર" શબ્દ ધૂન લાગી, તેજ મેં તેજ મિલાયા"-કબીર

શબ્દ તો બ્રહ્માનંદનું ફલન કરાવનાર 'સતગુરુ' છે :

"સતગુરુ-વહે રે કાલ સોધીયું, પ્રગટયા પુરણ બ્રહ્માનંદ"-ગરુડ

" ચાતો વાણી રે વેદની છે " - મારકંડ રૂપિ

કુંડલિની જાગૃત થતાં નાદ-લક્ષિતનો અનુભવ થાય છે. આ નાદ અનાહત સ્વરૂપે બ્રહ્માડમાં વ્યાપ્ત છે. સુષુપ્ત-પથ ઉઠયોગથી મૂલી જતાં અનાહત ધ્વનિ સંભળી શકાય છે. અનુભવી શિષ્યોએ ધ્વનિને સાગર - ગર્જન, મેઘના ગડગડાટ, શંખનાદ જેવો કહીને વર્તમાં બંસીનાદની સંવાદિતાનો સૂચક કહ્યો છે. આ નાદ સાત સ્વરમાં વિભક્ત છે ને પ્રણવરૂપે એ સાતનું સંમિલન પણ છે. આમ નાદ એ પ્રણવ કે ઓમકાર સ્વરૂપે વિભક્ત છે. એ નાદને શબ્દબ્રહ્મ પણ કહેવાય છે. ચંતોએ અનાહત - નાદને સોહમ ધ્વનિ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

" નાદેં લીન બ્રહ્મા, નાદેં લીન નરહરિ
નાદેં લીન ઉમાપતિ, જોગ લ્યો ધરિ ધરિ,
નાદેં હી તો ચાહેં બાબુ, સખ કશૂ નિધાની,
નાદ હી થે પાઈયે પરમ નિરવાની. " - ગોરખનાથ.

નાદ - શબ્દબ્રહ્મ જ પરમ નિર્વીણરૂપ છે. આ નાદરૂપ બ્રહ્મ હરિ, ઉમાપતિ ગોળીઓને માનવ બધાં છે. તો ચાવા અક્ષરને પામવા માટે ગોળીઓ, ભૂતનાથનો શિષ્ય કહે છે.

"મરહાનો ખેલ મેદાનમાં, એને કોઈ રતિભાર થાયે
એક રે અક્ષરનો અનુભવ કરી, એને રહિયામાં રાખે"

ઓમકારના પ્રણવમંત્રથી સાધક અત્યંતર ગતિ પામે છે. "ઓમ-કાર માત્રં ચચરાચરં જગત્" રટતાં રટતાં વિશ્વ રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન થાય છે, અક્ષય એવો અમરપંથ લાખે છે :

" ઓમકાર ચાહેં બાબુ, મૂલ મંત્ર ધારી,
ઓમકાર વ્યાપીયે સકલ સંસારી,
ઓમકાર નાણી હૈ દેવ ગુરુ સોઈ,
ઓમકાર સાધે બિનાશિધિ ન હોઈ. " - ગોરખનાથ.

લયયોગમાં બોમ્કારની સાડા, ત્રણ માત્રાનું સ્થાન હઠયોગની " સાર્ધત્રિવલ્લી"-સાડા ત્રણ વલયની કુંડલિની જેવું છે. બોમ્કાર એ પ્રભુવર્મન છે ને એને જ સૃષ્ટિનું માદ્વસ્થાન સૂક્ષ્મસ્થાન કહ્યું છે. આ - મહાનાદમાં અહીંનું વિગલન થઈ જાય છે. બ્રહ્માંડની સર્વલીલા નાદરૂપ બોમ્કારમાં લય પામે છે. આ બોમ્કારમાં ત્રણ ભૌતિક ને ચતુર્થી દિવ્ય માત્રા રહેલી છે એ રીતે જ ૪ ઉન્નમ્ બનેલ છે. ત્રણ ભૌતિક તત્ત્વોમાં ૧ ત્રણ સૃષ્ટિ ૨. ત્રણ વાણી ૩. ત્રણ અવસ્થા સંનિહિત છે અને આ ઉપરાંત ચતુર્થી માત્રા પરમાત્મપદની સૂચક છે.

ત્રણ સૃષ્ટિમાં સ્થૂળ કે દૃશ્યમાન સૃષ્ટિ બોમ્કારની જ માત્રા રહે વિલસે છે. વાણીથી પામી સકાલી ને એનાથી પર એવી સૂક્ષ્મ કે તેજસ્વી વિલસી રહેલી જ્યોતિ ઉ માત્રામાં અંતર્હિત છે. અને પ્રાણસૃષ્ટિ કે એને સમસ્ત કારણરૂપ કહી સકાય એવી સૃષ્ટિ જ માત્રામાં છે.

જે અન્નઉન્નમ્ ને ત્રણ વાણી સ્વરૂપમાં જોઈએ તો જ એટલે વૈષ્ણવી વાણી, ઉ એટલે મધ્યમાં વાણી, અને મ એટલે પશ્ચંતી વાણી. આ રીતે બોમ્કાર વૈષ્ણવી વાણી, મધ્યમાં વાણી, પશ્ચંતીવાણી, પરાવાણી અને પરાવાણીથી પારનો શબ્દ બની જ્યો.

વૈષ્ણવી-નું દ્વાર ઉચ્ચાર, મધ્યમાંનું દ્વાર જલ્પના, પશ્ચંતીનું દ્વાર કામના, પરાવાણીનું દ્વાર કલ્પના અને પરાવાણીથી પારના શબ્દનું દ્વાર ચૈતન્ય છે.

અળો ચાલીજ કહે છે :

"લાઈ પરાપારથી શબ્દ ઊઠે, તે જુગલે જાડી થય,
પરા છે પરમાત્મા તે, સર્વ ચૈતન્ય ધનરાય.
તે મનદ્વારાએ મહાલય ધરે, તે મનને ઊઠે કલ્પના,
કલ્પનામાં કામના છે, તે કરે બહુ જલ્પના.
પરાતીત શું હોય પોપણ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે.
તે પશ્ચંતીએ જાય જાડી, અરૂપ ફીટી રૂપ ધરે.

મધ્યમાએ ધાટ પઠાએ, અને વૈષ્ણવી ગઈને વિષયે,
સંસ્કૃતિ વિશે. શબ્દ કરી, અનંત પ્રકારે સોચે.
અક્ષર બાવન અનંતરૂપે, વેદપુરાણ સ્મૃતિ લખે,
મંત્ર ચંદ્રને વિધિ સવિધિ, કાઈ ન હોયે વાણી પમે. "

- અંગેશીત - કડવું ૨૪.

પ્રણવ અથવા શબ્દપ્રણમથી પરપ્રણમનું રૂપ કરવું એ પદ્યતિને 'વળુ-કર્મ'વાળી અળો માને છે. આને એ સ્વસંવેદી બોપજનક પ્રક્રિયા કહે છે.
" અળો કહે છે કે શબ્દ-પ્રણમના જયોતિર્જનક સામર્થ્યને શુ-ચવાદીઓ જાણતા નથી તેમ પૂર્ણ બ્રહ્મવાદીઓથી તેઓ હુદા પડે છે. શુ-ચવાદીનો અગ્નિ પૂંધવાતા લાકડા જેવો છે, જ્યારે બ્રહ્મવાદીનો અગ્નિ શુદ્ધ જ્યોત જેવો છે.

બોધ્ય મતના શુ-ચવાદીઓ અને વેદાંત મતના બ્રહ્મવાદીઓ ભેદ કડવાં ૨૫-૨૬-૨૭માં અળો બહુ સરલ ભાષામાં આપણને સીખવે છે :- "

અચાકૃત કાવ્યો - ભા: ૧. પૃ: ૪૦ સંપાદક નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

હવે ત્રણ અવસ્થા અગ્નિ અમાત્રા જાગ્રતાવસ્થા, ઉ સ્વપ્નાવસ્થા ને મ સુષુપ્તાવસ્થા દર્શાવે છે. આ રીતે ત્રણ અવસ્થાનો ચોથો પદ કહીએ તો તૂરીયાવસ્થામાં લય છે. આ રીતે બહુ પ્રણમમાં વિલીન થવું અજનિકો જાનદશી માણે છે.

"કમળી બકળી છૂટી ઢિયા, કેનાં જાયે ગીત ?

બોળણહારો માંડી જોવાણો જાયે થયો અદ્વૈત

એવો પાણો બળી પાણીને દે, હવું તેમ રહું ઠરી" રવિસાવ

"પરાપર્યંતી મધ્યમા વૈષ્ણવી, એમાં તિગની સકિત ખરી બહાર જાયે ધોષ લેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ માલ્યા

જાય",

- પંચીકરણ - અળો.

બ્રહ્મના ચેત-ચેતો આ વિષયકાર અર્થરૂપે ને શબ્દરૂપે ગતિમાન

છે. ૩ આ ગતિનો વાચક શબ્દબ્રહ્મ બને છે ને એનો વાચ્ય અર્થપ્રણ બને

૩. અચાકૃત પંચીકરણને આધારે.

છે. શબ્દપ્રહ્મ પ્રાણી -સ્વભાવે બીજ રૂપે વિભક્ત છે એ રીતે પ્રહ્મયોગ-ન્ય
 પૃષ્ઠ બને છે. આમ શબ્દપ્રહ્મના વાચક અંતરે વાર કે વાણી નામથી
 ચોક્કસવાર્તા આવે છે. વાણી કે શબ્દને દ્વનિ કે નાદરૂપે સંભળી શકાય
 છે. દ્વનિ રૂપે વિભાજ્ય શબ્દ અર્થબોધ ન કરાવે ત્યાં સુધી એ શબ્દ
 માત્ર અવાજ ગણી શકાય. અર્થબોધ થતાં શબ્દ કે દ્વનિ વાચકશબ્દ જેની
 ચાર સ્વરૂપ છે તે બને છે. આ ચાર સ્વરૂપમાં ૧. પરા વાણી જેમાં
 શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) એમ બને રૂપે છે. " તે વાણી
 ભાનવાણી દયાના ઉવરાળી ઉડી ડોચ છે. " ૨. પશ્યતી વાણી :
 શબ્દ અને અર્થ એવા બે દર્શના પ્રકટ થાય છે. એટલે જ વાચકશબ્દ અને
 વાચ્યઅર્થને સુધ્ધિમાં સમજી શકે છે. " આ રીતે શબ્દ સાથે અર્થનું
 સ્ફુરણ થાય છે. ૩. મધ્યમાવાણી : પ્રાણાવેગથી મુખમાંના ઉચ્ચારસ્થા-
 નને બંધરથી છોળ આવે છે એટલે જ ઉચ્ચાર પામેલા શબ્દ વડે અર્થમય
 વિચારને સમજે છે. ૪. વૈજરી વાણી : આ વાણી વર્ણ, પદ અને
 વાક્યના રૂપમાં કંઈક ઉચ્ચારસ્થાનો સાથે સ્વાસ અથડાતાં વૈજરી રૂપે
 જન્મે છે. " આ વૈજરીવાણીમાં ધોષ એટલે નાદ વેરાય છે અથવા ખરે છે.
 " પરા પશ્યતી મધ્યમાં વૈજરી, એમાં લિંગની શક્તિ જરી,
 કારણ વાસના લિંગને સ્થૂળ, એ બધું સજે વાણીનું મૂળ.
 પરાપારથી એજે કારણલિંગ, તે એજંતા આવે તરંગ,
 બાહેર માટે ધોષ વેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ માલ્યા જાય-
 - પંથી કરણ.

પ્રાણી પ્રકટ થતી વૈજરી, મનથી જન્મતી મધ્યમાં, સુધ્ધિથી
 સ્ફુરતી પશ્યતી અને શબ્દાર્થના સંયોજનરૂપ નિર્મળ પરા વાણી,
 શરીર જવતું ડોચ ત્યાંજીવી જીવ સાથે જોડાયેલી છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ
 ને આકાશ - આ પાંચ તન્માત્રાના દૃવ્યમાં અને અંતઃકરણમાં
 ચાર વાણી પ્રકારોની ગતિ છે આથી જ લિંગશરીરની જરી શક્તિ એ

જે ચાર વાણી સ્વરૂપોમાં છે.

ચરીરના ત્રણ લિંગમાં કારણ લિંગ સાથે પરચંતી, વાચના (સૂક્ષ્મ) લિંગ સાથે મધ્યમા અને સૂક્ષ્મલિંગ સાથે વૈષરી વાણી સંકળાયેલી છે.

પરાવાણીની પારનું સ્વરૂપ શુદ્ધપ્રહ્મચૈતન્યનું જ્યોતિર્મયરૂપ છે. મહાકારણ ચરીર સાથે સંકળાયેલ છે એનાની કારણ લિંગ સંલોચાય છે. અને વિચારતરંગો નાંદોતિત થાય છે. આ વિચારોના તરંગોનું સંવહન કરનાર નાદ અથવા ધોણ છે. આનું પ્રકટીકરણ પદ કે વાક્યરૂપે વૈષરી વાણીમાં થાય છે. વૈષરીથીજ આપણે અન્વને આપણા ભાવો વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ. આમ સૂક્ષ્મપ્રહ્મનો વિસ્તાર થયો છે જે નાના જીવોમાંથી પરમકોટિના જીવો સુધી લ્યાપી છે.

વાણીને આપણે દેવી સ્વરૂપા કહીએ. આપણા શાસ્ત્રોએ વાણી દ્વારા ઉપાસના ધ્યાનમંત્રની કરી છે. જે ધ્યાનમંત્ર એટલે જ મોખૂકાર એટલે — વાગેવ બ્રહ્મશ્ચતુર્થઃ પાદઃ સ્તોત્રિન્ના જ્યોતિષા મિતિ ચ ત્વતિ ચ મિતિ ચ ત્વતિ ચ કીર્ત્ય યશસી બ્રહ્મવર્ચસેન ય હવં વેદઃ । હિદેઽયોતિષર્ ૩.૧૮.૩.

" જાતઃ કરણને પરમાત્મારૂપે ઓળખીને, જે મનરૂપ પ્રહ્મની ઉપાસના કરવાના જે ચાર મધ્યાત્મપાદ કલા છે, તેમાંનું એક તે વાણી. મારે જે જે કહેવાનું છે, તે કહેનારી વાણી, મારા જાતઃ કરણમાં સદૈવ પ્રજ્વલિત જાગ્રતની જ્યોતિર્માથી સ્ફુરે છે, અને વચનરૂપે જગતમાં પ્રતિ કરીને પ્રસરે છે, એવા જ્ઞાનપૂર્વક જે કોઈ પ્રહ્મની ઉપાસના વાણી દ્વારા કરે છે તે કીર્તિ અને શ્રદ્ધ વડે, પ્રહ્મતેજ વડે, પ્રકાશિત થાય છે. — પ્રતાપી પણ થાય છે "

— "માનસી "૧૮૩૫ બોકટો. હિ.વિ.ક.પેદી.

— કળીર એટલેજ "શબ્દ" વિશે વિચાર કરે છે :

" હેરી, ઘટકી બીતર^{સા} શબ્દ છે, તાકા કરો વિચાર
ઘટકી બીતર સળી સાર છે, માનો શબ્દ હોય અમારા
હેરી, ગગન મંડલમાં ચડકે દેખો, મુરલીકા બેઠ છે ન્યારા,
ઝીણીચી મોરલી હોવ સવાઈ, સળ હોવ છે ઘડીચાલા,
હેરી ઘડી ઘડી ઘડી ચાલે સાધુ, હમકે એકલીજી હબરી,

" તાલ પગાજ ગીર હેરી વાગે, હોવ શબ્દકા ઝણકારી...
ત્રિહટી સંગે મુનિજન નિરમે, હોવ જયોતકા જમકારી...
હેરી, સાપણડું મારે અમીડું પીવે, ગુસ્સુકા શબ્દ એકરારી
કહે કળીર મુણો બાઈ સાધુ, ઉતરે ભવ જલકે પારા" - કબીર
"શબ્દ" ને પ્રભુનામ રટણના મંત્ર તરીકે પણ કબીર
ખટાવે છે.

" સદગુરુએ શબ્દ દિયા, પણ શબ્દ નવ લિયા."

" હે જ્ઞાન ધ્યાનએ માર્યા, સતગુરુ, જ્ઞાન ધ્યાનએ માર્યા
છૂરી ન મારી, કંટારી ન મારી, શબ્દના મારણ ન્યારા

" ઈ અક્ષર તું જુવશે શૂંચો....

ચાર ચાર જોગનની ઉપરે, વહીએ પૂરા રે પૂરા,

ગુરુ ખો તો જ્ઞાન બતાવે, અનહદ વાગે નૂરા" - કબીર

"વસ્તુ વિશે સ્વભાવે શૂંચ, તેમાં પ્રણવની ઊંઠે ધૂંચ

એ જોંકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધાં તેના ઉપસર્ગ" - જો.

જોંકાર શબ્દ પરમેશ્વર સાથે ચિન્તને બાંધનાર સેતુ છે. આ
એકાક્ષરને પ્રણવ તરીકે આત્મવિદો જોળાયે છે. પરા વિધાનો
એકાક્ષર મંત્ર પ્રણવ યોગીઓને મન ચિંતનનો વિષય પણ ગણી શકાય.
અગ્નિમીલે - અને ત્રિકાવેદના આરંભમંત્રમાં અકાર, ચર્ણવેદના ઉગ્રેત્વા માં
ઉકાર, ને સામવેદના સમાનમ વચ્ચેના અંતમાં મકાર દ્વનિને જોમ્
-નું સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. આ જોમ્ને શબ્દપ્રણવ વેદસાર કહેવાય છે.
પણ વેદાંત શબ્દપ્રણવની આ ઉદ્ભવ પ્રક્રિયા બાહ્ય માને છે. એની

ચાલરપ્રક્રિયામાં " શબ્દપ્રભુ સર્વ પ્રાણીઓમાં પછી તે સ્ત્રી ગમે તે દેશ-કાલમાં હોય તેમને સમાન બોધક હોવો જોઈએ. તેથી તેઓ એક નૈસર્ગિક પ્રક્રિયા વડે પ્રભુવર્તુ સ્વરૂપ સમજાવે છે. "૫

" ધરા પશ્યંતી મધ્યમાં વૈષરી, પિંડ બ્રહ્માંડ વિષે ચારે બરી, સોહમ્ શબ્દ વિરાટને વિશે, એક સુત્ર પિંડ મંદિલ લેખે.

લેતા સ્વાસ થાયે સકાર, મૂકે સ્વાસ થાયે ઉકાર,

સકાર - ઉકારનો હોયે તોય ત્યાં સોકાર રહે વણ બોધ"-

-પીંચી કરણ-અળો.

" સ્વાસે સ્વાસે જ્યો જાપ જન્યા રે હા. - મારકંડ રાષિ

"તેહિ ચાહો, સૂરજ હોતું નહિ, પણ પવન, પાણી ચાકાસ નાંહી,

તેહિ નિરંબન નિરાકાર હતા હા.....

તેજ પિંચરથી માયા છે ન્યારી રે હા...

થઉં જ્ઞાન તો મેમાં હતાં હા....

સ્વાસોચ્ચ્વાસથી એ વચન પેદા કર્યા,

ત્યારે નિજવા (ધર્મ) હું જાપન એવે કહ્યું હા....

સ્વાસ રાષી તો માયા કહીને

ઉચ્ચ્વાસે નિરાકાર છે....." મારકંડ

એવ-અર્થમાં તદ્દપ હવસુષ્ટિ એ સ્વાસોચ્ચ્વાસની પ્રક્રિયા કરે છે તેમાં વાયુને હીલર પુરવાની ક્રિયાને ક્રિયાપૂરક ને વાયુને બહાર કાઢવાની ક્રિયાને ક્રિયારોચક કહેવાયા આવે છે. જામ થવામાં એક નૈસર્ગિક ધ્વનિ જન્મે છે તેને વૈષરી વાણીમાં ઊંચક કહે છે. આ ધ્વનિ સતત ચાલતી જે શબ્દનો ધ્વનિ પકટે તેનું વૈષરી વાણીનું રૂપ સોહમ્ બને છે. આ સોહમ્માંના વ્યંજનાન્ત ભાગેને બાદ કરતાં સેષ સ્વરભાગ રહે છે તેને બોમ્ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અળો એટલે જ કહે છે :

પ: અળાકૃત કાલ્યો ભા. ૧.

" દેતાં સ્વાસ માથે સકાર, મૂકે સ્વાસે માથે ઉકાર,
સકાર - ઉકારનો હોયે લોપ, ત્યાં ચોકાર રહે વણ મોપ".

ભજનિકો જોડમ્ માથે પ્રાસમાં જોડમ્ શબ્દ વાપરે છે. એમાં
ચતુર્ભૂતિની સ્વાભાવિક અભિવ્યક્તિ રૂપે જોડમ્ શબ્દ વપરાયો છે,
માત્ર પ્રાસને ખાતર જ એ ગાળ્યો નથી.

" નાદ જંગરીને નોબલ વાગે ધોર ભયા ધનુકારા, હો હો જ.
ધેરી ધેરી મોરલી વાગે ગગનમાં, સળહ સુણાય સુરકા. "

- - દાણી જવણ.

આ ચોમ્કારનો નાદ કે જ્વનિ જવાણથી માંડી પ્રભમાડના
વિરાટ - દેહમાં વ્યાપ્ત છે. શબ્દપ્રભુમાં નોમની પંચમાત્રા ૧.
ચકાર, ૨. ઉકાર ૩. મકાર, ૪. નાદ, ૫. જિંદુ.

આ પંચમાત્રા અ.ઉ.મ.વ.ન. એ રીતે સ્પષ્ટ છે. સિપિમાં
અર્ધચંદ્ર (વ) ની માત્રાને નાદ કહે છે ને ટપકું (ન) ને
જિંદુમાત્રા કહેવાય છે. અર્થો " સૂચ્ય સ્વામિની " કહે છે તે મૂલ
પ્રભુમયેત-ચની જિંદુમાત્રા વિષે ઉલ્લેખ કરવા માંગે છે. " આ ઉપરથી
પ્રભુવની પાંચ અંગો મૂળ પ્રભુમયેત-ચમાંથી પ્રકટ થયાં છે અને તે વડે આ
જગત વિકાસ પામે એવી ભાવના આ શાસ્ત્રમાં ગૂંથવામાં આવી છે.
તેમાં અ,ઉ, મ - એ ત્રણ મર્ત્ય માત્રાઓ છે. અર્ધ-માત્રા મત્યર્થિત્વ છે,
અને જિંદુમાત્રા એ અમર્ત્ય છે. કારણ કે આ સુધી જીવ-ચેત-ચમાં બધા
હોય ત્યાં સુધી આ શબ્દપ્રભુ પ્રકટ થયા વિના રહેલો જ નથી. " ૬

પ્રણવ એક જીવ - જગતનો અણેહ સાધવાનો પ્રયત્ન સવયોગમાં છે.
એ રીતે જીવજગત ને ઈશ્વરનો અણેહ રચાતા સાધક " સિદ્ધ સિવરથે
સ્થિત " થાય છે એમ સવયોગની સાધનાનું મંતવ્ય છે.

" અવર વાણી મુને આપજો... મલ દેજો મારી માય બાવા,

સાથો રે ધણી પીર રામદે, જગર મોરે રો આવ બાવા-હરજી ભા

"શૂન્ય શિખર ધર મેરે અવધુ, શૂન્ય શિખર ધર મેરા હોઇ
શૂન્ય શિખર ધર શહેર હમેરા, કોટ બન્યા જોગેરા."

"ત્રિકુટી ગોલ પર જોલ જલત છે, મઉ દિશ લયા ઉગેરા,
જોલ પ્રકાશીને દરશન પાયા, મિટયા મોરાસીકા કેરા" - કવીર

"જા કાયામાં રતન અણુલખ.. વસ્તુ બરેલ માંહે વણ લોલે.
સોહમ સબદકા, કરી લે જુગરા.. મેરામ સતગુરુ નાં બોલે માંહે"

- રવિદાસ

"વસ્તુ વિષે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમાં પ્રણવની બેઠે શૂન્ય."

પ્રણવતત્ત્વ અનુભવગમ્ય છે. એ તત્ત્વ સ્વભાવે શૂન્ય અને સ્પર્ધન કે
હોબરહિત છે. એને સાસ્ત્રોએ બિંદુ બેધું તત્ત્વ ગણ્યું છે. અનાદિ ને
અનંત સચ્ચિદ્ધન તત્ત્વ જ્યાં ધનીલાવને પામે, ત્યાં શૂન્યબિંદુ જાગે છે.
પ્રણવની બિંદુ નામની માત્રા અતુરણન પછી શમી જતી કંઈક સમજાય છે.
તેનું પરિભાષિક નામ શૂન્ય - ૦ - કે બિંદુ છે. "૭

નિસ્પર્ધ ને અક્ષોભ શૂન્ય અદ્ભુત જ્ઞાન, ક્રિયા લે ઈચ્છા સક્રિયનું
ગુપ્ત બલ ધરાવે છે. જા ગુપ્ત ને અવ્યક્ત બલ પ્રણવમાંની બિંદુમાત્રા
રહે છે. જા બિંદુમાત્રા બાલી નથી મેટલે સદ્ગુણ, સદાશિવ એ નામે
પણ ગોળખાય છે. "બૌદ્ધમતના શૂન્યથી પૃથક પડવા જા બિંદુને
છાન્દોગ્યની " પારદેવતા " કહેવામાં આવે છે. અને એ વિરવનું
સર્વન કરવાને ઉચ્ચુળ થાય છે. તેથી તેનું વર્ણન સક્રિય સહિત શિવ,
મેટલે સદાશિવ એ નામથી કરવામાં આવે છે. " ૧

" જેમ પ્રત્યક્ષ બૌતિક આકાશમાં સૂર્યચંદ્રાદિ ગોલકો પ્રેષે સહે
બિંદુરૂપે તરે છે, રમે છે, અને તેમાં જ લયને પામે છે. તેમ આજ્ઞાવ્યક્ત
ભૂમિકાના ચિદાકાશમાં ગણવા પ્રણવની કલામાં જા સચ્ચિદ્ધન
બિંદુ તરે છે, રમે છે અને શમે છે. જા કારણબિંદુ બેદારતા જે નાદકલા

જાગે છે તેને જાણી "ધૂન્ન" એ નામ આપે છે. જગતનું કારણ બિંદુ જે સંવિધન છે તે વિદ્યાકાશમાં પ્રથમ શોભ ઉત્પન્નકરી, કારણભૂમિકા - મીઠી (Potential) કાર્યભૂમિકામાં (Kinetic) પ્રકટ થાય છે. આ કાર્ય કરવાને ઉચ્ચ સંવિધન બિંદુને આગમની પરિભાષામાં ઈશ્વરત્ત્વ કહે છે. તે સદાશિવની અપેક્ષાથી અપર છે તેથી તેને કાર્યબિંદુ કહે છે, અથવા અપરબ્રહ્મ કહે છે. તેનું બીજું નામ " સ્વબ્રહ્મ" છે. અને લોકપ્રસિધ્ધ નામ ચોમકાર અથવા પ્રણવ છે. સ્વબ્રહ્મ ચોમકાર-અર્થ બ્રહ્મ-ઈશ્વરત્ત્વને જાગે છે, તેથી પ્રણવ સ્વબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો સહજ વાચક સ્વબ્રહ્મ છે. તે પરમેશ્વરનું હૃદય અને રહસ્યવાહું નામ છે. એ નામની અભિધાનનો અર્થ ઉકેલવો તેનું નામ પ્રણવોત્કીર્ણ છે." ૮

સજ્જમાં સિકુટી, ત્રિવર્ગ, ત્રિપુટી કે તરવેણી જેવા સ્વબ્રહ્મ અવારનવાર વપરાતા જોવા મળે છે. જાનો અર્થ ઈડા, પિંગલા ને સુષુમ્ના એવો પણ કહેવાય છે. હૃડાલિની જાગ્રત યતા જે અનાહલ નાદ શ્રવણગોચર બને છે એમાં " પ્રણવની ધૂન્ન" રહે સધાતું નાદાનુસંધાન મહત્ત્વનું છે. આ નાદાનુસંધાનથી જે સૃષ્ટિ સર્જાય છે, તેને ત્રિવર્ગ કે ત્રિપુટી કહે છે. ત્રિવર્ગના તત્ત્વોને " ઉપસર્ગ " તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

" આ ત્રિવર્ગ અથવા ત્રિપુટીઓ પ્રણવની માત્રાથી સમજાતી મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે આગમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે —

પ્રણવની વ્યવસ્થા લેદ લોગ્ય લોકપુ અવસ્થા લોગ ગુણ દેવ

જણ માત્રા | ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ ત્રિવર્ગ

૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭

અ કાર	ગ્રંથી	ભૂલોક	વિશ્વ	જાગ્રત	સ્થૂલ	સત્ત્વ	વિષ્ણુ
ઉ કાર	ચક્રી	ભૂવલોક	તેજસ્	સ્વપ્ન	સૂક્ષ્મ	રજસ	બ્રહ્મા
મ કાર	સામ	સ્વલોક	પ્રાણ	સુષુપ્તિ	કારણ	તપસ્	કુર્મ

૮. અગતિકૃત કાવ્યો ૧ પૃ: ૭૮:

આ ત્રિવર્ગો અથવા ત્રિપુટીઓ પરસ્પર સંકલિત હોય છે, અને તેમાં સમસ્ત પ્રજાવર્ગી થોધી (હુરીય) નાદમાત્રા અને પાંચમી (હુરીવાતીત) ગિંદુમાત્રા ઉદ્ધર પદ અને સદાશિવ પદને લગતી ગૂંથા- - વેલી હોય છે. પરંતુ થોધા અને પાંચમી પદના અનુભવો જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ રમી પચીરહેનાર છવને સ્ફુટ થતા નથી એટલે તે અનુભવો નિમેષ કલામાં રહે છે, એટલે મીંચાવેલી ગાંઠ વડે જેમ માજ ધાણું જ જણાય અથવા વંધારાનું પટલ જ જણાય તેમ અજ્ઞાન ભૂમિકામાં ઠંકાયેલા રહે છે. " ૬

સજનની ભાવસૂચિતમાં અબ્દનું કેટલું મહત્ત્વ છે એની નોંધ દેશનની પરચાર આ રીતે કરે છે :

"..... સજન એ પીંગળરીતિની માજામિત છે અદ્ધરમેળ કવિતા નથી, અને નથી શાસ્ત્રીય સંગીત. એ છે લોકજ્ઞાન - જાત્મજ્ઞાન : જેમાં પ્રલંબ સ્વરના લય અને લલકાર છે: જેમાં મેધગર્જન જેવા ચારોહ - ચવરોહના ગડગડાટ અને ઘડકાટ છે : જેના હૃદયની લાણી નાભિમાંથી ચાકાર લઈ ગતલ સ્વરણીણોમાં રણગતી, ઉચિ થડતી ને ઊલરી પડતી, ગેળી શૂન્ય શિખરો પર વિદ્યુત જેરે ચગકતી ને પનગનતી, અચાનક પાછી નાભિમાં અલોપ થાય છે....

..સજનલાણીવા સ્ફોટયર્થ એના લયવિલયમાં રહ્યો છે. અને તેથી જ્યો સજનને માજ જાજની કવિતા પેઠે મનમાં કે યુગ્મથી લંબી જશે તેમને સજનનું લોકોત્તર ભાવપ્રાકટય કદાપિ પૂરેપૂરું થવાનું નથી: કેમ જે સજનલાણી સાક્ષાત્ જાત્મજ્ઞી છે. " - રાખસાગર પૃ: ૩૩.

" ઘટકામાં વાંદો, ઘટકામાં સૂરજ ઘટકામાં નવલખ તારા રે કાચી કોણે ધડેલી મોરી કાવા । "

અથવા ———

" ગરવાનાં બોવર મારે રોમે રોમે રોપાણાં,

સિંગર રોપાવેલ મારે કીસ જો,
નવચો નવાણું નહીં જંગલે ઊલટિયું રે,
જંગલ જમના સરસલી જો. "

મલો કિંક સજ્જદેલ એ લો ભજનનું વેવિધ્યવંત જંગ છે. " સદ્ગુરુ
ધરણના માલમ ખોટા " આ લાં મુળદાસ :

" હ રે સંતો, શબદ સુણો લો છુડે જેનાં ઘટમાં,
તો એને જાનંદ માઠ પોર ધણો રે. "

-- શબદને ઘટડામાં જાનંદનો સંચાર કરનાર કહે છે.

"શબદને સંચારીને સંતો તમે માણજો રે
મહાજન મુળદાસ કહે છે એમ રે
સુખનામાં સૂતો રે જન તમે જાણજો રે.

"શબદ " ના વિવેકને કળી ર ગાય છે :

" સુણો સુણ, મગમકુંડ પર તપસીબેઠો,
તપસી તપસ્યા કરતા હે છ

ખાંચકું માર પમીસ હટાકે, શબદ વિવેકી લેતા હે છ

સતકી રોટી સખલેં મોટી, ખા કર પેટ ભરતા હે,

જલ જમુનાજો ઠંડા પાણી, ઉનચુની ધ્યાન ધરતા હે.

સૂરત નૂરતકી ઝોલી ડાલી, અલેખ અલેખ કરતા હે, " -કળી ર.

"ધૂધટકા ઘટ ખોલ રે... તો કે પ્રિયા મિલેંગે .. ટેક

ઘટપટમેં લહ સંઘ રમતા કહક વચન મત બોલ રે.

ધન જોળનકા ગરવ ન કીજે, જુલ પથરંગ ચોલ રે,

સુને મહેલમેં હીપ ના બારી લે, માલન સો મત ડોલ રે,

જુગ જુગત સો રંગ મહેલમેં પ્રિય પાચો અનમોલ રે,

કહે "કળી ર" જાનંદ ભયો હે, બાજલ મનહદ ઠોલ રે."

શબ્દના લાડલડામણ સજ્જનમાં લાવાનુરૂપ મોટે ભાગે હોય છે. ઉપરાંત હિંદી ભાષાના શબ્દોને પણ સજ્જનમાં સ્વાભાવિક સ્થાન મળ્યું છે, એમાં સજ્જનની લાવણ્યુષ્ટિ ગાઠ ને ગૂઠ બની છે. કબીર જેવાની વાણી ગુજરાતમાં હિંદી ગુજરાતીના રેલેલેલથી પૂંટાલી ચાલી છે. સજ્જનની દુનિયામાં શબ્દના ઉછીની અનુભૂતિના કે લાવની ચર્ચિતચર્ચણાને લેહ નથી, માધ્યમસ્થિક અનુભૂતિનું તેજ મોટાભાગે સજ્જનમાં માણવાતું છે.

" સોહાગણ નારી મરણ પર લોટી, તબ રેલા પ્રીતમ પાવાં - કબીર

" પ્રેમનગરમે રહની હમારી, બહી બરી માઈ ગણુરીમે" - કબીર

" અચિત્ત પ્રહ્યાંડમાં એક તું શ્રી હરિ, જુજવે રૂપે ગર્ભત ભાગે,

દેહમાં દેવે તું, તેજમાં લલ્લચૂં, સૂ-વર્ગમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે" - નરસિંહ

"મારી કાયા રે, કાયા મારી બેડલી કડકવાને લાગીરે" - દાસબલ

" જો રે કાયામાં ગમૂલમ ભરિયા, જોજો જોગનહારા" - વાલદાસ

" જાગત નગરીમાં કોઈ નહિ વૂટે, જાગે મારેશા જમદૂત" - દાસબલ

" જો મોરલો મરણ લોડમાં ગાવ્યો છે,

માતું રે રૂપ કયાંથી લાવ્યો રે." - નારણદાસ.

" વાંસરી વાગી રે વનમાં, મોરલી વાગી રે વનમાં,

વાગેજનને સૂર, બોલમેં બને અરુણે, નર પોઠયો નિરથ

લીન, ભવન અણકાર, અધર દૂર શબ્દ સુણાયો,

સોડમ્ શબ્દ ઉપર, પ્રહ્યાંડે વેદ બનાયો,

વેદ કે ભેદમેંદ, જે સમજે તે સાચા સંત,

સુખમાં નાલિકા નાદ વિવેકમાં વધે વધારા

મીટ ગવા વિજવાઈ, અંતરના ટોચે સંધારા,

ભયો સંજવાળો ગેમકો, વણ સંદેહ વણસૂર,

રોમે રોમે રંગ લાગી રિચો, નવમિષ્ણ વરસે સૂર" - મીઠોસગત.

"મારા હરિજન પીઓ રામરસ વાણી રે..હો..હો.જો." ભેરવન થ

"અગર્યદની રાજા મઠડી બનાવું તે

રૂપાની સેજ લારી ઠરાવું જો" - ગોપીચંદ -

પ્રતીકોની રમણીય રૂપસૃષ્ટિ ભજનમાંના "શબ્દ"ની કસોટી છે. એની સાધ્યવ્યવસ્થા પણ દુનિવંત છે.

"અગર્યદની રાજા મઠડી બનાવું" એ રૂપક ત્યાગની પ્રેમયશી સુગંધને લાગા લાપે છે. "નણસિળ વરસે નૂર" જેવા શબ્દપ્રયોગોમાં ચિંતનની રેણાઓ ચીકિત થાય છે. "મોરલો મરત લોકમાં જાવ્યો" એ આત્માનું પ્રતિરૂપ કેટલું બળુકું છે. "રામરસ વાણી" એ ભક્તિતરસની અમૃતા બાની માટે કેલું વેધક શબ્દરૂપ છે. આ રીતે ભાવછવિ, શબ્દસુચ અને નિર્મિતિની એકરસ આકૃતિ ભજનના હેઠમાંથી પ્રકટે છે. આમ ભજનનો શબ્દ અંતરગત આત્મનિવેદન બની રહે છે. શબ્દ પંચકોશ (ચિન્ન, માણ, મન, વિજ્ઞાન ને ચાર્નક) માંના ચાર્નકકોશ તરફ પ્રયાણ કરનાર યાત્રિક છે. મનોબૂમિકાનું સત્ય જોતે શબ્દ એ ભજનમાંના "શબ્દ" નું રહસ્ય છે. અદ્ભુત રસમયત્વતિનો સંવાદક તો આ રીતે શબ્દ છે.

ભજનનો "શબ્દ" અનેક તત્ત્વોના લહોહનરૂપ છે. અપાનું સુપ્રસિધ્ધ પંચીકરણ આ કથનની સાક્ષીરૂપ છે.

"લાઈ બાઈ હકે હાલો, વચન પાલો, શબ્દ સુકુળા માનજો,
જાવું ધ્યારા ધણીના દરબારમાં, મોરી મગારી મત ચાલજો."

"જાણના નર જેવા હતા, નરે નર આરાધતા,

શુદ્ધ પરતાપે બોલ્યા ગંગારામ, આવન જાવન ફેરા ટાળજો--

- ગંગારામ

"પવનનો ચંત માપો, જોઈ જોઈ સીડી માપો, મન ભૂતડાને માપો
મનગજ મતવાલો..,....., ભક્તિ ભજન બાલો રે." - વિરજી.

"જ્યાં લગી આત્માતત્ત્વ ચિન્થો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ હુઠી
ભણે નરસેયો કે તત્ત્વ દરશન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ પોયો" - નરસિંહ
"બારે વારે મનનો નહિ માલે રે, રે તમે ભજન સવાયો કરજો.

જવસર નહિ જાવે રે... રે તમે ભજન સવાયો કરજો" - ભોવાનીદાસ

" હવે તારી શૂરતને, સમજાવ, હા... હા, મારી મરધાનેણી
ગંજીયુને વારો." - ભોવાનીદાસ.

" ચેલી ચકો તો મરહું ચેતજો રે.... હીજી

ઉતરા બંડથી છાથવો આવશે, હીજી ગઢ ઢેલડીયે મેલાણ રે.-

- સરવણ કાપડી.

"અસલ નરને તમે બોળખોજો, હેરી પોતાના સત ધરમને કાજ"

- સરવણ કાપડી

શબદ મારે ને શબદ જિવાડે પછી, શબદ સૂકાને કરે લીલા" - રાણીગદાસ

આમ ભજનનું તત્ત્વજ્ઞાન "શબદ" ની સરાણે થડે છે ને ગેમાંથી
અનુભૂતિના તણમાં જ્ઞાન કટારીની ધારમાંથી ઝરે છે.

ભજનચાહિત્યમાં વિપુલ ને લાક્ષણિક સંબંધોન છે. કવ્ય બોલી
૧મ ના અનેક પ્રયોગો એમાં સહજ રીતે વસાઈ ગયા હોઈ છે. જયાં
સંબંધકિત ધરાવતા ભજનચાહિત્યને એથી કેટલીક વિચિત્ર લાગે છે.

૧. ક્યારેક સંબંધાર્થના ઈ કારનો લોપ થાય છે. ઉ.ત. "નિરખો"
તું "નરખો"

૨. હકારનો લોપ : દેહતું દે. માહારતું માં ૨. અહંકારતું (૭) મેં ૭. ૨

૩. ચક્રિતિ: મતિતું મત્ય, મુક્તિતું મુક્ત્ય, મનતું મન્ય, "મતુ ભગવાન"માં
મન્યુ ભગવાન, મુક્તિતું મુક્ત્ય

૪: તત્ત્વમ સંબંધોતું સ્વરસકિતથી સરસીકરણ ઉ.ત. કર્મતું કરમ, ધર્મતું ધરમ

૫: સંબંધસ્વરૂપનો સંકોચ ઉ.ત. દોહતું કહો કે દોહ, તરોવરતું જોવર,
તરવરતું જોવર, સ્વચ્છૈશ્વર્ય, ઉદ્યારણતું ગોધરણ,
વિરહતું દ્રેહ, "પ્રહ્લાદતું" પ્રેલાદ

૬: સંબંધ સ્વરૂપનો વિસ્તાર ઉ.ત. "વનિતાતું વ્યનતા વેકુંદતું વઈકુંદ
દ્રોપદીતું દ્રુપદી, વૈષ્ણવતું વઈશ્વર

૭: પનો સ: સપાઠતું સપાઠ "કુ" નો "સ" ઉ.ત. સળદતું સળદ

૮: "જી" નો "ર" ઉ.ત. દેવરે દેવરે દેવળે દેવળે, ગોરા ગોળા ગંધ
ગંધરી, ગંધગી

૯: કેટલાક નોંધપાત્ર પ્રયોગો : વણચરી (વંચલી), ગોચન (ગચન),
નકલક (નિષ્કલક), જાહલ (ગાહલ), પરગાચ્યા (પ્રકાચ્યા),
ઉનેશ (ઉજાશ), પ્રસના (પ્રુષ્ણા), તત્ત્વ (તલ્લ), અકરતાર
(અકર્તા), રિયા (રિા), રે'ણીકે'ણી (રહેણીકરણી), અભયપદ
(અભયપદ), મહાતમ કે માતમ (મહાત્મા), અનભે (અભય), કણ્ઠી
(કણ્ઠિયા), વેરાગ (વેરાગ્ય), નવનીધ (નવનીલ), બાતુ (બાંતિ),
સેહસ (સેહસ), હરણ (હર્ણ), સંતોષે (સંતોષ), થીર (તિયર),
દન (દિન), લખત (લાલે), વરમંડ કે બ્રમંડ (બ્રહ્માંડ)મ,

૧૨: પ્રાસ મેળ માટે તો ક્યારેક શબ્દને લકાવવા માટે શબ્દને ચો
"ચા" પ્રત્યક્ જોડવામાં આવે છે. ઉ.વ. આસમાના (આસમાન),
રામાર્નદા (રામાર્નદ), ગાર્નદા (ગાર્નદ), કળીરા (કળીર),
અરમાન (અરમાન), અનુમાન (અનુમાન), રાચા (રાચ), અપરં
પારા (અપરંપાર) લવપાસ (લવપાર), નામા (નામ),
નૂરા (નૂર), ગુલવાના (ગુલવાન), નિશાના (નિશાન), અવતાર
(અવતાર), અણકારા (અણકાર), રણકારા (રણકાર), નિરધારા
(નિરધાર), ભંડારા (ભંડાર), દેશા (દેશ), કલેશા (કલેશ),
આલેશા (આલેશ), મહેશા (મહેશ).

૧૧: લવિષ્યકાળની રૂપ : ઉ.વ. લોલો (લોલો), લાગેશ (લાગીશ)
દેગેશ (દેગીશ), પ્રીતેશ (પ્રીતીશ),

૧૨: હેત્વર્થ કૃદંત : ઉ.વ. જાણવા (જાણવા), દુર્લભવા (દુર્લભવા),
ઉપજેવા (ઉપજાવવા)

૧૩: વિધ્યર્થ રૂપ: હીજે (હીજે), જોલીજે (જોલીજે), જાણીજે (જાણીજે)

નોંધ: હિંદી ભજન-પદ-સાહિત્યની ગાંઠી, અસર ભજનોમાં છે. એનાં
અનેક કારણોમાં ^{૨૭૫} મુખ્ય છે. ચાણાદુગોના સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત
માં પરિગ્રમણ થતાં ઉત્તરવાસીઓની સંવર્ણની ગુજરાતમાં આવી.
એજ રીતે ગુજરાતના સંત-લકતો ઉત્તર-દક્ષિણમાં જતાં એની -
શબ્દછાયા પણ એમનાં સ્વાતુષ્ઠ્યનાં ભજનોમાં પડી. હિંદી
ભાષાના પ્રત્યયોનો જહોજો ઉપયોગ ગુજરાતી મધ્યકાલીન
ભજનસાહિત્યમાં છે. બાઉલની ભજનભાષાનો બંગાળી ભય ગુજરાત
માં છે:

" ના જાઈઓ, ના જાઈઓ, રાજા દૂર દેશાવર,

"બૂલ્યો રે, બૂલ્યો રે," રાજાનું બંગાળમાં

" જુહડડે જુહડડે, ગોપીચંદ રાજા, - - - "

"હજી તહી સોનાના રાજા હજી થકાઈ."

ગોપીચંદના ભજનથી ચોળખાઈ " સવ રે ગોપીચંદ, પિયુ પરદેશ ન જાના જો" - આ ભજન વિશે શ્રી મકરંદ કહે છે :

" આ ભજન આપણે ત્યાં લોકો મૂળ પ્રચલિત છે, પણ બંગાળની નાથ-ગીતિકામાં આને મળતું મળે છે. અને પાંચ સુર્ગર કે રાજસ્થાની ભજનમાં તે મૂળ સ્વરૂપે વહેતું આપણે ત્યાં જાણ્યું લાગે છે. બંગાળીમાં આને મળતું એક નાથગીત છે. " — આ પરથી ભજનવાણીને પ્રાંતપ્રાંતની અમુક શબ્દાવલિ પોતાનામાં પમાવીને લોકલેશમાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

ગોરખનાથ, મહંદરનાથ, ભરૂંહરિ, ગોપીચંદ, આ શૌરાષ્ટ્રના કે ગુજરાતના ભજનિકો નથી. છતાંય એમનાં ભજનો ગુજરાતના સંતોની સમૃદ્ધિ રૂપ બન્યાં છે. એમાંના ભાવ, ભાષા ને ચિંતન જોતાં તો આપણને એમ જ લાગે છે કે આ ભજનો ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઈને ગળામાં ગળાઈ ગળાઈને પૂંદાયાં છે. પરિણામે એક વસ્તુ નક્કી છે કે એમાંના કેટલાક બંગાળના, કેટલાક ગોરિસ્થાનના, તો કેટલાંક હિમાલયની તલેટીની ભાષાઓના શબ્દો એના એજ રહ્યા હશે. આ માટે યોગ્ય નાધારણૂક માહિતી કે સામગ્રી મળે તો જ વધુ પ્રકાર પાડી શકાય.

મરાઠી ને દક્ષિણની અન્યભાષાઓના કેટલાક શબ્દો પણ ભજનસાહિત્યની સંપત્તિ બનીને રહ્યા.

પ્રાસમાં ભજનકર્તાઓને છૂટ લીધી છે. શબ્દો ભાવપ્રવાહમાં હસડાય છે ને ધોડાક ઉતરડાય પણ છે. પ્રાસ મેલવવા " હરિજન " સાથે " દુરીજન " વપરાય છે.

" મીલો તો અમને હરિજન મલજો દુરીજન રે'જો છેડા " — ગોરખ

શબ્દના સ્ત્રી - લિંગ, પું - લિંગ ને નપું. લિંગનો ભેદ ભજન કવિતામાં ક્યારેક યથાચોગ્ય જળવાતો નથી લાગતો, નામાં પણ અન્ય ભાષાઓના શબ્દની અસર કારણસર હોઈ શકે.

" ચિંતામણિ" પુંલિંગ છે પણ "સ્ત્રીલિંગ" ગણવામાં આવે છે.

"ચિંતામણી રે, રે રે, સોહામણી,

મુઝેથી વરણવી ન જાય." — જીવણદાસ.

શબ્દને એ ઉકાર પૂકવાનો પણ વધારે પડતો મોઢ સજનિકો રહે છે. અહીં ઉકાર બહુવચનનો સૂચક છે.

સંગવતું સંગવું. "જોઈ જોઈ સંગવુંને કીજીએ"

મીઠવું મીઠડા—મારે મોઢે ગાજ તો તમે આવોને મીઠડા"

— દાસી જીવણ.

મેડીતું મેડીયું — "જીવણને જડાએ મેડીયું"

નેનતું નેતું — "રોમે રોમે રમીરિયા ઈ તો

જેમ નેનુમાં આવે નેહ" — ગોરખ —

તાન મિલાવવા : રે જી, રે, જીરે રામ, જી રે સંતો, હે. હે. જોહ

હો જી હો, જો.....રો.....જી...હી...હી...હી...હી.

આવા શબ્દો *outrides* કે *hangars* તરીકે ગણાય છે. બંગાળના બાઉલોની વાણીના સંપાદક ક્ષિતિયોદનસેન આવા શબ્દો વિશે કહે છે કે "કવિતામાં પંક્તિની શરમાં કે એ આવા ચુકત કે લટકણિયા શબ્દો બાઉલસજનોની વિશેષતા છે. જેમ કે — 'જેનો', 'એકે', 'માજી' જેવા આવા પ્રયોગો કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બંગાળી કવિઓમાંની કવિતામાં આજાદ થયા છે. સુજરાતી ભજનસાહિત્યની અંદર આ લટકણિયાઓ લયની સર્વાંગસુંદર અભિવ્યક્તિ — સું આવશ્યક અંગભૂત તત્વ છે. માંડણ — અમાના છપ્પાને ધીરાની કાફી — માં પણ આવા લટકણિયા શબ્દો છે.

ભજન જેથ હોવાથી એની સનોળી ઉચ્ચારશૈલી છે. એમાં શુદ્ધ ને અશુદ્ધ ઉચ્ચારના બેઠ સોધવા જઈએ તો ગણવા ગણી શકાય નહીં એટલો છે.